

Ա. Հ. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

ՆԱՐՈՏԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԿԱՄ ԾԵՍԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ
ՈՒՐՎԱԳԻԾ

«Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպում, Մեծ Մհերի գերեզմանը նկարագրելիս, շեշտվում է նաև այն, որ մրանից կանաչ-կարմիր բոց (լույս) է դուրս գալիս.

Դավիթ իրիշկեց էն կրակ, էլավ գնաց վեր:
Գնաց տեսավ կո, գերեզման մի կա էնտեղ,
կանաչ-կարմիր բոցն էր գերեզմանեն կելնի:
Հուս կամար գերեզմանի վերան կանգնե:
Դավիթ գնաց մոտ, ձեռ էտու բոցից—ձեռն չէրեց:
Հող թալեց վերան—չը հանգավ:

Մեջբերված կտորը «Մարութա վանքի վերաշինումը» գլխից է, որ հայ էպիկական շարքի ամենից ուշագրավ մասերից է, տիեզերածնության առասպելի գողտրիկ մի նկարագրություն, հնդեվրոպական աշխարհայացքի հենքի վրա կառուցված դիցաբանական մամրամասների վերապրուկ, որով հայկական նյութը դժբախտաբար այնքան էլ հարուստ չէ: Այս առումով այն բացառիկ արժեք է ստանում:

Գույների այս ըմտությունը պատահական չէ: Կանաչ-կարմիրը թերևս այնքան հին է, ինչքան մարդկության պատմությունը¹: Բնականաբար այն իմաստային մեծ լիցք է պարունակում: Դա ամենից լավ ներևում է մարաութ-ի խորհրդի մեջ. մարաութ—ը այն եռագույն² (ուշ շրջանում՝ նաև երկգույն)՝ կանաչ-

¹ Այս մասին են վկայում առասպելա-ծիսական քաղմաթիվ ցուցումները, ըստ որում կանաչ-ին հաճախ փոխարինում է սև-ը կամ կապույտ-ը /տես R. Thurnwald, Psychologie des primitiven Menschen, 1922, p. 168 ff/.

П. Сараджеев, Сравнительно-типологическое Исследование Цветовых Обозначений в Древнеармянском и Старославянском Языках, ՊՀԲ, 1976, №4, էջ 186-198:

² Սակավ դեպքերում գունային սպեկտրը հասցվում է 7-ի. ինչպես Ալաշկերտի հարսանեկան արարողության դեպքում, որ կարող է լինել ուշ շրջանի վերափոխման արդյունք: Ի դեպ, մարտի 7×7 հանգույցները խորհրդանշում են ըստ մեզ Զատիկի Հիմունքի օրերը, ի տարբերություն եռագույնի 7 հանգույցների, որի դեպքում սրանց գումարը հավասարվում է 21-ի և ներառում կարմիր կիրակին, այսինքն՝ կարելի է մտածել, որ սա է եզրափակել գաղական օրերը: Հետաքրքիր է նաև այն, որ այս բարբառում այն արտացոլված է արոտիք /*ճարտիք/ ձևով, Աճաղանի արձանագրած մարտի ձևի կողքին /տես ՀԱԲ, 9, 433/:

կարմիր-սպիտակ ժապավենն է, «որ կապվում է երեխայի վզին մկրտության ժամանակ, իսկ պսակադրության դեպքում՝ հարս ու փեսայի վզին»³:

Էպոսում կամայ-կարմիրը ոչ խոսքային կողի դրսևորում է և օժտված է տրամացնողենուալ զորությամբ, ապահովում է վերտարածական և վերժամանակային կապ՝ հաղորդվողների կամ հարաբերվողների միջև:

Նարոտի խորհուրդը ներառվում է, ինչպես մշվեց պսակադրության մեջ: Սա ամշուշտ ծիսական թագադրության՝ գերագույն իշխանության արտահայտությունն է, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ անընդմեջ մնանակումը: Սովորաբար. «շաքաթ օրը առաօտեան հրաւիրում են ազգական և հարեան կամայք թագուորին թագ կապելու: Սրանք բոլորն էլ մի մի խնձորի մէջ արծաթի դրամներ ցցած և մի քանի մետաքսեայ թել բերում և տալիս են խաչեդօր կնոջը: Սա խնձորներն ու դրամը լացնում է թագուորի մօրը ... Յետոյ մետաքսեայ թելերից, որ երեք գոյնի՝ կամայ, կարմիր և սպիտակ են լինում, հիսում են մի գեղեցիկ պսակ և ամրացնում թագուորի գլխարկի վրայ»⁴:

Հարսանեկան արարողությունը վերջանալուց հետո, երբ հյուրերը հեռանում են, փեսան մոտիկ ազգականների ու քավորի ուղեկցությամբ այցի է գնում մախմիների գերեզմանի՝ Այստեղ պետք է նկատել, որ սա կատարվում է մարտի հանգուցված լինելու պարագայում (հմմտ. էպոսում Դավթի՝ ծնողների գերեզմանին այցի գնալը):

Նարոտը քանդելուն հետևում է մուտքը առագաստ. «Էս խառնմիս որ պրծան, հելան կեթան, խառսնաքուր կմնա խառսի մոտ, հրաման չկա էտոնց քյնել միճչև արոտիք չկտրեն, էրկու օր եդո տերդեր կբերա, տերդեր գյուքա ավետարան կկարդա, արոտիք կհարձկա, մոր հարս ու փեսեն կմտնեն առագաստ, հարսնաքյոռչ մվեր կտան ճամփու կոնեն կէթա»⁵:

Ընդհանուր առմամբ, մարտի խորհրդի հետ առնչվող արարողությունները կարելի է բաժանել երկու մասի՝ մախանճնդյան և հետծննդյան: Հետծննդյան ծեսերից մեկը մկրտությունն է. «Ծննդից 3-8 օր յետոյ կատարում են կնունքը: Տատմերի ձեռքով ուղարկելով քաւորին «խոնչա» (հալոյայ, հաւ, փլաւ), երբեմն էլ ոչխար՝ եղջիրներից կամանչ-կարմիր թել կապած, և կամ մի փոքրիկ գլուխ շաքար, հրաւիրում են գալ երեխան կնքելու ... գալիս է և կնքահայրը իւր հետ բերելով մի գոյգ մոմ, մարօտը և մի գումատր թաշկինակ: Գիւղերում սովորաբար եկեղեցում են մկրտութեան խորհուրդը կատարում և միայն եկեղեցի չնդած դէպքում տանն են մկրտում և համարեա միշտ՝ թոնրի՝ վրայ»⁶:

³ Ս. Ամատունի, Հայոց Բառ ու Բառ, Վնենիկ, 1912, էջ 501:

⁴ Ազգագրական հանդես, Զ գիրք, 1900, էջ 253:

⁵ А. Е. Тер-Саркисянц, Брак и Свадебный Цикл у Армян, Кавказский Этнографический Сборник, IX, Москва, 1989, с. 257.

⁶ Բ. Գրիգորյան, Այաշկերտի հարսանիք, Հայ Ազգագրություն և Բանահյուսություն, N° 14, 1989, էջ 243:

⁷ Օջախը (թոնիր) սովորաբար մախմյաց հավատալիքներում րմբռնվում է որպես «զոհարան» (Иванов В., Топоров Б., Исследования в Области Славянских Древностей, Москва, 1974, с. 249). սրանով իսկ շեշտվում է ծնողկանի՝ «զոհի» կարգավիճակը:

⁸ Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1900, Զ գիրք, էջ 280. Բ գիրք, 1897, էջ 148:

Հեռոճենդյան արարողություններից մյուսը քառասունքից (կոխ) դուրս գալն է, երբ ծննդկանն այլևս ազատված է ամեն տեսակ չարիքներից ու վտանգներից. «Տատմերը յոթ հավից մի-մի փետուր փետելով և յոթ գույն թել վերցնելով ելնում էր կտուրը և հերթիկից կանչում.— ըստրա քրոասունքը կտրե՞մ,— տան ենքսից պատասխանում էին՝ կտրիր: Երեք անգամ այսպես հարցնելուց և պատասխան ստանալուց հետո տատմերը փետուրներն ու թելը կտրատում էր երեխայի ոտների տակ»⁹:

Հայկական հնագույն հավատալիքների համակարգում պետք է առանձնացնել մեկ այլ երևույթ. դա Ջատկի հետ առնչվող Կանաչ-Կարմիր կիրակի տոներն են: Օրմանյանը նկատել է, որ այս տոներից վերաբերող պատմական հիշատակներ չեն պահպանվել¹⁰: Ամկասկած է, որ սրանք գաղական Հիմունքի կարևոր փուլերից են: Կանաչ կիրակին Ջատկից երկու շաբաթ անց է տոնվում, երբ «քանդվում» են սպիտակի և կանաչի «հանգույցները», այսինքն՝ լրանում են այս երկուսի 7-ական օրերը, իսկ Կարմիր կիրակին՝ երեք շաբաթ անց, երբ լրանում են երեք գոտիների 7-ական օրերը:

Նույն ժողովրդական հավատալիքներում նարոտն օգտագործվել է որպես բուժական հմայիլ, երբ ցանկացել են հողից համել, ասեճք, ամենագոր բուժական հատկություններով օժտված դեղաբույսերը: Այսպես, Գագիկ-Հեթումյան բժշկարանում կարդում ենք. «Եր լուսինն փլե լառջի Ե շաբթից, առ խոնկ և կարմիր նարոտ կամ այլ ինչ կարմիր. գնա ի գաղտիկուրն բանջար, գխունկ ծխե ի մոր պուտուկ կրակով. դանկով գտակն փորե և զդանակն ի տակն ի ցից արա և զկարմիրն ի տակն կապե և ասա. հրաիրած ես գաղտիկուր զցատու դեղ, սնգամ ֆուլ, մա զքեզ վաղն կտրեմ և դարձիր յարևելս Գ ծումը ած ողջմա Աստուծով»¹¹: Ինչպես նշում է Օդաբաշյանը, բուժական հմայության արարողությունների ժամանակ նարոտը ներկայանում է կա՛մ որպես ոգի, կա՛մ որպես միջոց, որին պետք է դիմել այս կամ այն հիվանդության բուժման նպատակով. «... կարմիր և սպիտակ նարատ՝ մալր ու դստեր մանած. է հետ հանգուց արա»¹²: Սա մի տեսակ սրբազան զոհողության խորհուրդ ունեւ, որին ենթակա էին ման կենդանիները: Մատաղացու կենդանիներին ևս «զգեստավորում են» նարոտի ծապավեններով, որ ոչ այլ ինչ է, քան փրկությանը և հավերժությանն ուղղված խնդրանք: Սա նշանակում է, որ հնուց ի վեր տարբերություն է դրվել պարզ զոհողության՝ սպանդի և նպատակաուղղված՝ ծիսական զոհողության միջև:

Կանաչ-կարմիր խորհուրդը կարծես քիչ թե շատ ուրվագծվեց, իսկ ի՞նչ դեր ունի սպիտակն այս եռագույնի մեջ: Ինչպես վերը շարադրվածը կարող է մտածել տալ, մենք հակված ենք հարսանեկան և ծննդի, այսպես ասած, զուտ ազգագրական արտացոլման մեջ տեսնել հնագույն ծիսական հենքը: Եվ այդ պատճառով կարծում ենք, որ հարսանեկան արարողության լիարժեք գաղափարաբանությունը անհնար է պատկերացնել առանց հնագույն ծեսի՝ արարչության խորհուրդի մեջ թափանցելու: Դատելով հնդկարական տիեզերածնության առասպելներում ծննդի և օծության քազմաթիվ մանրամասներից, կարելի է

⁹ Ստ. Լիսիցյան, Ջանգեգուրի Հայերը, Երևան, 1971, էջ 205-206:

¹⁰ Մ. Օրմանյան, Ծիսական հառարան, Երևան, 1992, էջ 24-25:

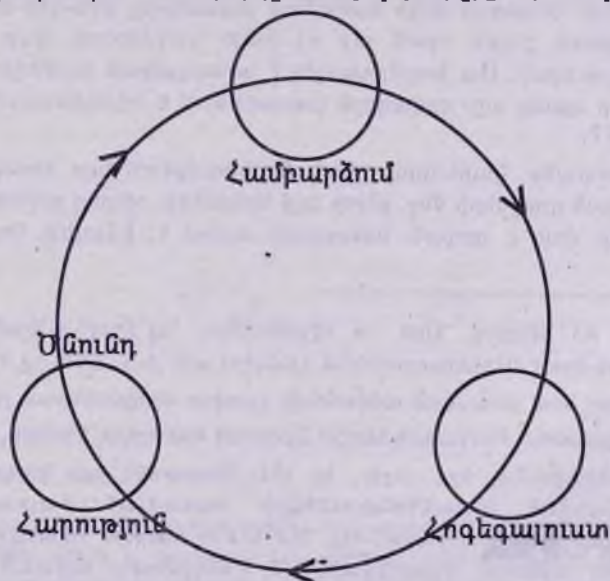
¹¹ Գագիկ-Հեթումյան Բժշկարան, Վենետիկ, մատ. ձեռ. N° 1281, էջ 333:

¹² А. А. Одабашян, Народные Верования Армян, Сб.: Кавказский Этнографический Сборник, VI, Москва, 1976, с. 118.

փորձել իմշ-որ կերպ վերականգնել ցարտոյի խորհրդի հետ կապված արարողակարգը. մախ՝ արարմամ մշտական ուղեկցողը անշեք հուրմ է. սրբազամ օջախը (որոշ տեղերում՝ թոմիր): Ցատկելով օջախի վրայով (Տրմդեզի), գույզը մաքրագործվում է, կոփվում՝ կրակի քաղաղրատարրերի՝ եռագույնի միասնական գործությամբ: Երկրորդ ակտը սեռական գուգավորմամ ակտմ է, որ տեղի է ունենում բնականաբար օջախի կողքին՝ սպիտակ առագաստում: Հաջորդ փուլում հայտնվում է մորածինը՝ անկասկած արական սեռի մերկայացուցիչ, որովհետև իգական «ես»-ը չի վերարտադրվում, այլ իմքնագո է: Վերջապես հաջորդ ակտում (թագադրություն և մկրտություն) կնքահայրը իր պատրաստած սպիտակ շապիկը հագցնում է երեխային և ասում. «Հագցրու սրամ հանդերձ փրկութեան և ուրախութեան պատմունամ», հետո գլխին դնում եմ կնգուղը՝ ասելով «Դիր Տեր սաղաւարտ փրկութեան, պսակ շնորհաց սրա գլխին»¹³: Ուշագրավ է, որ ծննդկանին հագցնում եմ սպիտակ շապիկ. այստեղ պետք է հատուկ ընդգծել փոխանցելիությունը՝ մեռյալի սպիտակ պատանք, հարսանյաց սպիտակ առագաստ և ծննդկանի սպիտակ շապիկ: Վերը քերված կտորի մեջ տրվում է շապիկի և սաղավարտի անունը՝ փրկության, որ կարծում եմ սպիտակի իմաստային մշանակմամ էական վկայություն է (հմտ. Արդի Աստծու անունը՝ Փրկիչ):

Սպիտակն այսպիսով փրկության, ուստի և հավերժության մշանն է, պտեմնցիալ գործությունը, իսկ կարմիրն ու կանաչը՝ օպերատիվ գործություններ են: Կարմիր-կանաչը կապ գցելու ու կապ (քախտ) բանալու համար են, սպիտակը՝ հաշտության, փրկության և հավերժության:

Հաշվի առնելով այս և մի շարք այլ ցուցումներ, փորձենք վերականգնել մաև հայկական հնագույն ծիսական համակարգը հետևյալ փակ շրջանի ձևով.

¹³ Դերենիկ եպիսկոպոս, Մկրտություն և Դրոշմ (Կնունք), Էջմիածին, 1988, էջ 9. Ս. Պողոսյան, Թեկնածուական Ատենախոսություն, էջ 132, ծցթ. 2:

Հատուկ պետք է կանգ առնել հնդիրանական և խեթական փաստարկների վրա: Այսպես, խորասանում չարքերին փախցնելու կամ վախցնելու համար երկաթե իրերից թացի, որոնք դրվում են ծննդկանի գլխավերևում կամ բարձի տակ, երեխայի ձեռքին են կառում ասեղի վրա անցկացրած եռագույն թել¹⁴:

Հնդկական հիմ գրավոր աղբյուրներում, մասնավորապես Ուպանիշադներում նշված եռագույնը մյուսական կրակի բաղադրատարրերն են, թեև նախանշում են տարբեր նախաստեղծ գույնը, կարմիրը՝ նախնական հուր, սպիտակը՝ նախնական ջուր, սևը (=կանաչ)՝ նախագո հող: Իսկ ահա Սամքյակարիկայում եռագույնը նույնացվում է *ցունա-ների*՝ «գոյության թելեր»-ի հետ (մի մակդիր, որ վերցված է մանածագործությունից, հմտ. և հնդկական ավանդական քերականության մեջ միջին բարձրացման ձայնավորները՝ e, o, a /aɪ/, /aɪ/, որոնք նույնպես կոչվում են *ցունա*): Այս *ցունա-ների* յուրաքանչյուրը ունի իր անվանումը՝ սատտվա «կենցություն» /սպիտակ/, ռաջաս «եռանդ» /կարմիր/, տամաս «խավար» /սև/:

Խեթական իրականության մեջ, մասնավորապես Ամառոյա տոների ժամանակ գլխավոր քրմի պարտականությունները դրված են եղել թագավորի վրա և սրա ծիսական դերը աստծուն փոխարինելու մեջ էր: Ծիսական մեամ արարողություններից մեկում թագավորը արևի աստվածության տաճարում զգեստավորվում է *adupli* կոչվող հանդերձանքով և կապում կարմիր ու սպիտակ բրդից հյուսած գոտի, մի այլ ծեսի ժամանակ կարմիր-սպիտակ բրդից հյուսած ժապավենը¹⁵ փաթաթում են թագավորի թագին և այլն¹⁶:

Եթե մի պահ հեռանանք մարտից և եռագույնը փնտրենք այլ ծիսաթմայական իրերի մեջ, ապա պետք է առաջին հերթին հիշել սրբազան հացը կամ բլիթը խեթական համակարգում: Արանք սովորաբար եղել են երեք գույնի՝ սև, սպիտակ և կարմիր: Ծեսերից մեկի ժամանակ թագավորը կես-կես էր անում բլիթները և տեղադրում քարե սյամ աջ ու ձախ կողմերում, ըստ կարմիր-սպիտակ հակադրության: Սա խորհրդանշել է արարչական գործողությունը՝ բաժանումը, քանի որ սյուրը այս դրվագում փոխարինում է տիեզերական սյամը կամ Կենաց ծառը¹⁷:

Վերջապես, կարևորություն է ներկայացնում այս եռագույնի արտացոլումը պետական դրոշմների մեջ. բոլոր այն երկրները, որտեղ ավանդապահությունը լավ հիմքերի վրա է դրված, եռագույնն առկա է, ինչպես. Եգիպտոս, Եթովպիա,

14 S. A. Mirnya, *Ilha va tšyefe-haye 'as'šyeri-e-Xoršān*, Tehran, 1991. Իրան-Մամէ (Արևելագիտական Հանդես), թիւ 4-5, 1995, էջ 81:

15 Ցավոք սրա խեթական անվանումը գրավոր աղբյուրներում չի պահպանվել:

16 В. Ардзинба, *Ритуалы и Мифы Древней Анатолии*, Москва, 1982, с. 53, 56.

17 В. Ардзинба, *Մշվ. աշխ.*, էջ 104. Տոպորովն այս կապակցությամբ գրում է. «Հնագույն պատկերացումների համաձայն ծայրահեղ իրավիճակում տարածությունը և ժամանակը հիմ և նոր տարվա հատման տեղում կորցնում են իրենց նախկին կառուցվածքը և «ճեղքվում» այնպես, որ մնում է միայն միասնական տարածա-ժամանակային մի կետ, որտեղ և վճռվում է ամեն ինչ, և որը դառնում է ապագա տարածության և ժամանակի ծնունդը և որն ստեղծվում է արարչության յուրաքանչյուր նոր փուլում» (В. И. Топоров, *О Ритуале. Введение в Проблематику*: Сб.: Архаический Ритуал а фольклорных и Раннелитературных Памятниках, Москва, 1988, сс. 14-15).

Իրան, Իրաք, Սիրիա, Լիբիա, Հնդկաստան, Շրի-Լանկա, Իսլամդիա, Իսպանիա, Իտալիա և այլն:

Այսպիսով, ճարտարականության վերագրվում է կապ զցելու և կապերը (բախտ) բացելու հմայական գործություն, որը.

ա) հասարակական մակարդակում առնչվում է սերնդափոխության և մարդու հասարակական ֆունկցիաների հաջորդման ու ծանրաբեռնվածության հետ (ինդիցիացիա),

բ) ֆիզիկա-ֆիզիոլոգիական մակարդակում՝ մարդկային զույգ սեռերի պտղավորման և բազմացման հետ:

Բոլոր բերված փաստերն ոգնում են հայերեն ճարտար-ի ստուգաբանությամբ: Ինչքան մեզ հայտնի է, միակ ստուգաբանությունը պատկանում է Գ.

Ջահուկյանին, որ բխեցնում է *nar-հիմքից և համեմատության մեջ դնում խոտանոսակյան nar-«ցերկել» միավորի հետ¹⁸:

Մենք կամխադրում ենք հոդերոպական *sner-«հյուսել» արմատից¹⁹

ածանցված կազմության *or-o-to /*snt/, որի մեջ վերջածանցը համեմատելի է հուն.-օժդչ.-ին:

¹⁸ Գ. Ջահուկյան, Հայոց Լեզվի Պատմություն. Ճարտարային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 536: Միշտ է, գումային հմայությունը շատ կարևոր է ճարտար պարագայում, բայց սա միակը չէ ծիսահմայական իրերի շարքում, այդ պատճառով գումային փաստարկը սրա ստուգաբանության համար տեղին չէ, և մենք նախընտրում ենք «հանգուցել, կապ զցել»-«հյուսել» իմաստային հիմքը:

¹⁹ J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I, 1959, Bern-München, s. 975.